

**РУКОПИСНІ ІРМОЛОГІОНИ – ВАЖЛИВІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕНЬ ДУХОВНО-ПІСЕННОЇ
КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ XVIII-XIX СТОЛІТЬ**

Ігор Задорожний – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музичного мистецтва,
Мукачівський державний університет, Мукачево
<https://orcid.org/0000-0003-1912-230>
<https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi49.912>
irmos9oda@ukr.net

Олександр Малець – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи,
Мукачівський державний університет, Мукачево
<https://orcid.org/0000-0001-7927-4335>
malecoleksandr@ukr.net

Алла Моргун – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін
та соціальних комунікацій, Мукачівський державний університет, Мукачево
<https://orcid.org/0000-0002-4434-4919>

Олійник Вікторія – доцент, к. культурології кафедри готельно-ресторанної
та музейної справи, Мукачівський державний університет, Мукачево
<https://orcid.org/0009-0005-3721-8948>

Розглядаються питання розвитку духовно-пісенної культури, акцентується увага на важливості діяльності духовенства, відкриття духовних навчальних закладів, поширення рукописних Ірмологіонів у богослужбовій і навчальній практиці Закарпаття XVIII – початку XIX ст.

Огляд змісту рукописних Ірмологіонів засвідчує функціонування традиційного святкового репертуару церковних співів, що було характерним для української ірмологійної традиції XVII – XVIII століть. Уточнено та визначено ряд жанрів, які в Ірмологіях Югасевича належать до болгарського *напіву*, що додатково підтверджує особливості формування ірмологійного репертуару на основі взаємодії різнонаціональних традицій, адаптації їхньої музичної складової у церковно-співочій практиці, збереження давніх форм сакральної монодії, яка виявляє вікову стійкість і становить важливу частину духовно-пісенної культури краю.

Ключові слова: рукопис, єпископ, освіта, церковний спів, ірмологіон, богослуження.

Постановка проблеми. У сучасних дослідженнях української сакральної монодії здійснено важливі кроки щодо усвідомлення явища взаємодії балканських та русько-українських наспівів [6]. У цьому контексті важливим є вивчення проблематики умов функціонування регіональної духовно-пісенної культури, збереження болгарського наспіву у регіональній практиці XVIII-XIX століть, у якій мірі в рукописних ірмологіях простежується зв'язок із наспівами новобалканської спадщини. На сучасному етапі назріла необхідність ширшого осмислення функціонування регіональної духовної культури, особливості збереження давніх форм сакральної монодії, що забезпечить розкриття більш повної картини специфіки взаємовпливів, засвоєння поствізантійського співочого репертуару та формування місцевих варіантів літургійних співів.

Аналіз досліджень і публікацій. Важливою складовою духовної спадщини народу є художня культура, функціонування якої базується на створенні, використанні та зберіганні творів мистецтва. На сьогодні зростає зацікавленість регіональною культурною спадщиною, усвідомлення процесів становлення та розвитку сакрального мистецтва (оздоблення храмів, іконопису, церковного співу), розвитку рукописної книги як специфічного виду образотворчого мистецтва [5].

Серед рукописних пам'яток давнього письменства Закарпаття належне місце у культурній спадщині посідають пам'ятки духовно-пісенної традиції – рукописні нотолінійні ірмології (Ірмології), у яких записували святкові богослужбові церковні співи. Інтенсивний розвиток рукописної традиції, створення ірмологійних суголос культурно-освітньому рухові на Закарпатті XVIII – поч. XIX століть [1; 5]. Однією з особливостей цих збірників є те, що у зовнішньому та внутрішньому змісті кожен представляє специфічні риси декору, графіки та орфографії словесного та нотного тексту, музично-стильові особливості.

Важливим джерельним матеріалом, за яким простежуємо локалізацію рукописних пам'яток є фундаментальна праця «Українські та білоруські нотолінійні Ірмології XVI – XVIII століть» Ю.Ясіновського, у якій зібрано інформацію про понад 1111 Ірмологій; визначається їх характер та історико-культурна цінність [7; 65–81].

Ірмології переписували для навчальних потреб, ними користувались у богослужбовій практиці півцочителі, що відображає особливості функціонування духовно-пісенних традицій, єдність сакрального і народного мистецтва, створення рукописної книги як явища культури XVIII–XIX століть [5; 146].

Словацький дослідник Ш. Марінчак звернув увагу на спільність окремих музичних текстів рукописних ірмологіонів І. Югасевича та Львівських стародрукованих ірмологіонів 1700 та 1709 років [8; 103–121]. У наших спостереженнях ці дані частково підтверджуються, проте значна частина музично-словесних текстів осмогласних жанрів (тропарів, кондаків, подобних) рукописних ірмологіонів І. Югасевича вказує і на безпосередній зв'язок з іншими джерелами, що вимагає додаткових уточнень. Позад увагою залишилися питання джерел музичних текстів, збереження у рукописних ірмологіонах XVIII–XIX століть наспівів новобалканської спадщини.

Мета дослідження – окреслити особливості історичних умов поширення і функціонування духовно-пісенної культури, здійснено уточнення жанрів богослужбових співів рукописних ірмологіонів І. Югасевича, що належать до болгарського наспіву.

Виклад основного матеріалу. Найдавнішу верству співочої духовної культури Закарпаття представляє монодія (одноголосий церковний спів), основні форми якої записували у рукописному збірнику «Ірмологіон». На сьогодні це важливий джерельний матеріал вивчення творчих процесів створення та художнього оформлення рукописних книг, використання у навчальній практиці, фіксація у ній співочого богослужбового репертуару.

Збереження і поширення давніх традицій церковного співу тісно пов'язано з монастирями, де зосереджувалась значна кількість богословської та богослужбової літератури, вівся літопис, переписувались книги (в тому числі ірмологіони).

До найдавніших на Закарпатті належать Мукачівський монастир на Чернечій горі, Грушівський, з яким деякі дослідники пов'язують початки книгодрукування, Краснобрідський монастир Зішестя Святого Духа, в якому діяла філософська школа та ін.

У поширенні освіти у XVIII – поч. XIX ст. серед населення краю, підняття матеріального рівня духовенства, активну позицію посідали Мукачівські єпископи Йосиф де Камеліс (1689–1706 рр.), Юрій-Генадій Бізанцій (1716–1733 рр.), Михаїл-Мануїл Ольшавський (1743–1767 рр.), Іоан Брадач (1768–1772 рр.), Андрій Бачинський (1772–1809 рр.).

Вагомі досягнення на ниві освітніх та релігійних реформ належать єпископу М. М. Ольшавському, який заснував Мукачівську богословську школу, сприяв розвитку шкіл з рідною мовою навчання. Саме у збереженні і поширенні основних форм сакральної монодії істотну роль відігравала Мукачівська Богословська школа (1744–1776 рр.), а згодом і Ужгородська учительська препарандія (*«препарандія» – це місцевий новотвір і походить від латинського praeparatio – підготовка, praeparo – наперед підготовляти*), які готували дякоучителів (півцоучителів) [3].

Важливим документом, що засвідчує увагу до церковного співу, зокрема до знань жанрів церковної монодії, є «Правила Мукачівської школи» («Regulae pro Scholis Mukacsiensibus»), які затвердив єпископ Ольшавський.

У правилах визначено низку вимог щодо вступників та внутрішнього розпорядку діяльності закладу. Зокрема, бажаючі навчатись на священика, на вступних іспитах повинні виявити добрі знання з читання, володіння скорописним письмом, однак найбільша увага зверталась на знання церковних напівів з Ірмологіона: прокімнів, тропарів, стихир, подобних. Хто відповідним репертуаром не володів – не міг навчатись у даному закладі [3].

У школі учнів ділили на «богословів» (майбутніх священиків) та «ірмолоїстів» (дяків), які отримали назву від основного навчального посібника за яким проходило навчання співу. Практику вони проходили співаючи на двох крилосах: на один призначались учні від «богословів», а на інший – від «ірмолоїстів». Безперечно, Ірмологіон був основним посібником засвоєння музичної грамоти, церковних співів у навчальній практиці Мукачівської богословської школи.

Значне піднесення культурно-освітнього рівня в краї відбулося в час пастирсько-просвітницької діяльності Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1772–1809 рр.), який протягом усієї діяльності опікувався розвитком освіти, організацією навчання молоді, акцентував увагу на необхідності знання рідної мови, релігії та церковного співу. У розпорядженнях А. Бачинський наказував парохам ретельно виконувати свої обов'язки, дотримуватись канонічних приписів у церковних відправах, вимагав розтлумачувати народу зміст Літургії та залучати всіх парафіян до співу [3].

Саме у той період простежуються активні процеси створення рукописного збірника «Ірмологіон», що віддзеркалює культурно-освітній рух XVIII – поч. XIX ст.

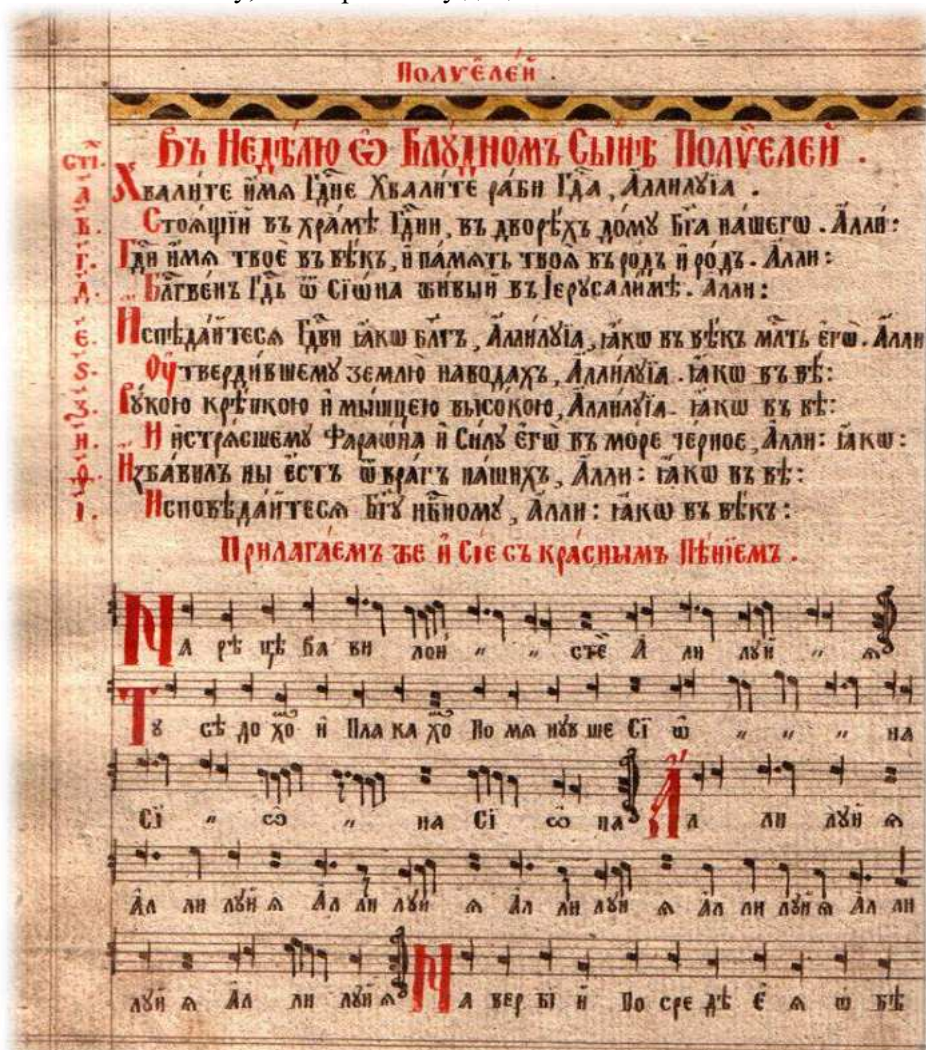
Творцями і переписчиками ірмологіонів були дякоучителі, регенти і церковні співці, священики та ченці, представники широкого кола інтелігенції та духовного сану. Нині відомо понад сорок рукописних ірмологіонів, що використовувались на Закарпатті у XVII–XIX століттях. У цих пам'ятках зафіксовані прізвища власників, дані про місце і час створення, їх поширення і використання на парафіяльних осередках Мукачівської єпархії [7; 77–81].

Так, у рукописному Ірмологіоні другої чверті XVII століття збереглися записи про те, що цим збірником користувались і на початку XVIII ст. ряд церковних співців. У ньому подана нотна «абетка», що допомагала засвоювати нотну грамоту [7; 361]. У покрайніх записах збережених рукописів трапляються імена переписувачів, прізвища власників, мета придбання книги. Їх переписували учні, що навчались співу у священників, дяковчителів. Так, В. Купар із с.Лоза під час навчання церковного співу 1804 року переписав «Ірмологіон» [7; 482].

Потяг до освіти, кращого життя давав і свої внутрішні імпульси для розвитку талантів. Яскравим прикладом цього є знаній на Закарпатті дякоучитель Іван Югасевич (1741-1814 рр.) – надзвичайно обдарована особистість із широкими культурно-освітніми та художньо-мистецькими інтересами [1; 6].

І. Югасевич займався літературною діяльністю, вивчав звичаї народу, усну народну творчість, упорядковував пісенники, календарі, зібрав 370 прислів'їв і приказок. Як художник, майстерно володіючи каліграфічним письмом, створив прекрасні твори книжної графіки: Літургікон (1759 р.), Типікон (1800 р.), Вослідованіє (1802 р.), Псалтир (1804 р.), Тріодь (1807 р.), 5 Пісенників, Календарі, значну кількість Ірмологіонів (на сьогодні відомо 10 рукописів) та ін. Він мистецьки оформляв свої рукописи орнаментальними прикрасами, мініатюрами. Збережені Ірмологіони І. Югасевича належать до кращих рукописних пам'яток другої пол. XVIII – поч. XIX століть, які засвідчують підходи до формування жанрів богослужбового співу, дають можливість усвідомити їх музичну стилістику, глибше пізнати художньо-мистецькі особливості рукописної книги.

Внутрішній декор рукописних Ірмологіонів І. Югасевича (заголовки розділів, орнаментальні заставки геометричних і рослинних мотивів, великі і малі ініціали) добре ілюструють емоційно-виразову палітру кодексів. Водночас групування нотного і словесного текстів відзначається чіткими пропорціями, добре охоплюються своєю зовнішньою формою. Картина симетричної та чіткої організації нотних та літературних знаків дає можливість легко сприймати та читати мелодичну лінію, що має в собі як естетичну, так і практичну доцільність.

Приклад 1. Піснеспіви з Тріоді «У неділю Блудного сина» з рукописного Ірмологіона 1809 року І. Югасевича

Більшість Ірмологіонів І. Югасевича належить до календарно-мінейного структурного типу, де вибрані святкові наспіви, переважно ірмоси канонів та окремі стихири, впорядковано за церковним календарем. Цей структурний тип переважно побутував на Лемківщині, Бойківщині та Закарпатті, у чому простежується зорієнтованість на дяківську практику, потреби церковних співців, що підтверджується діяльністю І. Югасевича. Якщо його ранній рукописний Ірмологіон 1784-85 років належав до грецького структурного типу, то наступні збірники він створював у відповідності до укладу календарно-мінейного типу.

В Ірмологіоні 1784-85 року основний розділ складає Октоїх-Ірмолог, де ірмоси розташовані за канонами (арк. 2-256), подібні (арк. 257-268) та стихири на свята: на Різдво Христове, Воздвиження та ін. (арк. 267- зв.281).

У рукописному Ірмологіоні 1809 р. у перших двох коротких розділах подано воскресні ірмоси октоїха та подібні. У центральному розділі – ірмоси та вибрані стихири на свята церковного року, починаючи з неділі перед Різдвом Христовим і включаючи піснеспіви Тріоді [1].

Формуючи зміст Ірмологіона, І.Югасевич подавав більш повно співи окремих святкових відправ. Наприклад, перед ірмосами канона Різду Христовому записував піснеспів «*Всяческая Денесь радосте*», що виконується замість «*Молитв ради*», стихиру по Євангелії «*Слава въ вишних Богу*». Серед додаткових співів в каноні Різду Христовому після ірмоса 6 пісні подає кондак «*Дівая днесь*», а також після 9 пісні канону світилен «*Посітил ны есть свыше Спас нашъ*» та стихиру «*Денес Христос въ Вивлєємі раждається*», що засвідчує підхід укладача більш ширше представити необхідний співочий матеріал [1; 7-8].

Слід відзначити, що у багатьох збірниках XVIII-XIX століть не завжди подавались вказівки на походження наспівів, немає позначень їх і в рукописних ірмологіонах Югасевича.

Відомо, що у відборі тих чи інших жанрів святкових співів І. Югасевич у формуванні репертуару використовував Львівські друковані ірмологіони, проте у них не зустрічаємо атрибуції належності тих чи інших співів до болгарського наспіву. Наведемо деякі факти, що уточнюють наші спостереження.

Порівняння музичного матеріалу рукописних збірників XVII століття [4] та окремих співів Пісної Тріоді, жанру подібних, стихир празників з Ірмологіону 1809 року І. Югасевича [1] дало підстави визначити їх належність до болгарського наспіву. Зокрема стихира 5 гласу «*Прийдіте ублажим Іосифа*» «*Тебе одіючагося світом*», «*Да молчит всякая плоть человеческая*», подібний 4 гласу «*Красоті дівства*», 8 гласу «*Возлегл на перси Ісусови*», «*Повелінноє тайно приєм*». Також до болгарського наспіву в ірмологіях І. Югасевича відносимо стихири 8 гласу в неділю на Зішестя Святого Духа «*Прийдіте людіє*», «*Царю небесний*», стихири 5 гласу «*Іде же осіняєт благодать Твоя*» (собор арх. Михаїла), кодак 3 гласу «*Дівая днесь*» [2]. За нашими спостереженнями у рукописних та друкованих ірмологіонах трапляються варіанти музичних текстів стихир, подібних болгарського наспіву, що вимагає більш детальних уточнень, порівнянь зразків різних джерел.

Слід зазначити, що І. Югасевич у рукописних Ірмологіонах завжди подає мелодичний варіант задостойника *О Тебї радується* острозько-волинського наспіву [1; 296-297], хоча у багатьох рукописних збірниках XVII-XVIII століть записували варіанти болгарського, київського, острозького наспівів [7; 569-571]. Порівнюючи різні мелодичні варіанти бачимо, що у рукописах Югасевича мелоритміка задостойника зазнає певних скорочень у розспівуванні тексту, проте зберігається структура острозького зразка, особливості музичної лексики – широке мелодичне дихання, злиття фраз у суцільну наспівну течію, композиція музично-словесного тексту.

Таким чином, в Ірмологіонах І. Югасевича добре відображається відбір співочого репертуару, використання наспівів новобалканської спадщини, що, безперечно, позначалось на формуванні регіональних варіантів літургійних співів.

Висновки. Активна діяльність єпископів, відкриття навчальних закладів, здійснення ряду заходів щодо покращення матеріального становища священників, дякоучителів заклало фундамент для розвитку культури та освіти, сприяло поширенню рукописних книг, нотолінійних Ірмологіонів у навчальній і богослужбовій і практиці XVIII-XIX століть.

Ірмологіони як пам'ятки представляють важливий джерельний матеріал досліджень церковно-співочих традицій Закарпаття XVII-XIX століть. Здійснений огляд їх змісту, проведені порівняння рукописних Ірмологіонів XVII століття та рукописів І. Югасевича демонструють стабільність репертуару ірмосів (канонів свят та пам'яті святим), особливості відбору празничного репертуару болгарського наспіву, що загалом показує процес адаптації новобалканської спадщини та її збереження у регіональній богослужбовій практиці.

Наші спостереження підтверджують доцільність подальших досліджень музичних текстів рукописних пам'яток, особливостей взаємодії різнонаціональних традицій та адаптації їхньої музичної складової у церковно-співочій практиці, збереження давніх форм наспівів, які виявляють вікову стійкість і становлять важливу частину духовно-пісенної культури краю.

Список використаної літератури

1. Ірмологіон 1809 року Івана Югасевича-Склярського: факсиміле і транскрипція / упорядк., транскрипція, передм. – І. Задорожний. Ужгород : Вид-во «Карпати», 2010. 392 с.
2. Задорожний І. Болгарський *напів* у церковно-пісенній практиці Закарпаття. *Українська музика*: наук. часопис [голов. ред. Л. Кияновська]. Ч. 1 (44). Львів : ЛНМА ім. М.В. Лисенка, 2023. С. 5-15.
3. Задорожний І. Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині / Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгород. нац. ун-ту. Мукачево : Карпатська вежа, 2002. 64 с.
4. Корній Л., Дубровіна Л. Болгарський наспів із рукописних нотолінійних ірмолів України кін. XVI-XVII ст. Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1998. 320 с.
5. Сопко О. Рукописна спадщина Івана Югасевича на зламі XVIII-XIX століть: Монографія. Львів : Афіша, 2017. 180 с.
6. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII ст. Київ – Львів – Полтава : НТШ, 2002. 500 с.
7. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолі XVI-XVIII століть. Львів : Вид-во Отців Василян «Місіонер» 1996. 622 с.
8. Marinčak Š. Irmologion Jána Juhaseviča 1800 / Spev byzantsko-slovanskej liturgii. Prešov, 2009. S. 103-121.

References

1. Heirmologion of 1809 by Ivan Yuhasevych-Sklyarskyi: facsimile and transcription / uporiadkuvannia, transkryptsiia, peredmovna – Ihor Zadorozhnyi. Uzhhorod : Vydavnytstvo «Karpaty», 2010. 392 s.
2. Zadorozhnyi I. Bulgarian half in the church song practice of Transcarpathia / Ukrainska muzyka: naukovyi chasopys [holov. red. L. Kyianovska]. Chyslo 1 (44). Lviv : LNMA im. M.V. Lysenka, 2023. S. 5-15.
3. Zadorozhnyi I. Bishop Andriy Bachynskyi in the epistolary legacy // Naukovo-doslidnyi instytut karpatoznnavstva Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. – Mukachevo : Karpatska vezha, 2002. 64 s.
4. Kornii L. & Dubrovina L. Bulgarian chant from handwritten note- linear irmoloys of Ukraine of the end of the XVIth – XVIIth centuries. Kyiv : Instytut ukrainskoi arkheohrafiï NAN Ukrainy. 320 s.
5. Sopko O. Manuscript heritage of Ivan Yurasevych at the turn of the XVIII-XIX centuries: Monohrafiia/ Odarka Sopko. Lviv : Afisha, 2017. 180 s.
6. Calaj-Jakymenko O. Kyiv school of music of the 17th century. Kyiv – Lviv – Poltava : Druk. NTSh, S. 67–101.
7. Yasinovskiy Yu. Ukrainian and Belarusian note-linear irmoloys of the 16 th-18 th centuries. Lviv : Vydavnytstvo otciv vasylijan «Misioner». 622 s.
8. Marinčak Š. Irmologion Jána Juhaseviča 1800 / Spevbyzantsko-slovanskej liturgii. Prešov. S.103-121.

UDC 783.2:091:001.891:783.6 «17/18» (477.87)(045)

HANDWRITTEN HEIRMOLOGIONS – AN IMPORTANT SOURCES FOR RESEARCHING THE SPIRITUAL-SONG CULTURE OF TRANSCARPATHIA IN THE XVIII – XIX CENTURIES

Zadorozhnyi Ihor – Ph.D. in Arts, Associate Professor of the Music arts Department, Mukachevo State University.

Malets Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head at the Department of Hospitality, Restaurant, and Museum Management, Mukachevo State University.

Morgun Alla – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Philological Disciplines and Social Communications, Mukachevo State University

Oliynyk Viktoriya - associate professor, of cultural studies of the department of hotel, restaurant and museum affairs Mukachevo State University, Mukachevo

The article examines the development of spiritual-song culture, focusing on the importance of the clergy, the opening of religious educational institutions, and the dissemination of heirmologions' manuscript in the liturgical and educational practice of Transcarpathia in the 18 th – early 19 th centuries.

A review of the contents of heirmologions' manuscript indicates the functioning of the traditional festive repertoire of church singing, which was characteristic of the Ukrainian Heirmoloi tradition of the 17 – 18 th centuries.

A number of genres have been clarified and defined, which in Yuhasevych's heirmologions belong to the Bulgarian gender, which further confirms the peculiarities of the formation of the heirmologions' repertoire based on the interaction of multinational traditions, the adaptation of their musical component in church singing practice, the preservation of ancient forms of sacred monody, an important part of the spiritual and song culture of the region.

Key words: manuscript, bishop, education, church singing, heirmologion, divine service.

Надійшла до редакції 12.12.2024 р.